

АЛБЕР КОСРИ
Француски или арапски писац?¹

У складу с дефиницијом по којој поједине националне књижевности обухватају „сва књижевна остварења, како писана тако и усмена, настала на истом језику као део заједничке баштине једног народа“ (Роровић 2007: 452), арапска књижевност би се могла одредити као књижевност која „укључује како књижевност Арапа тако и књижевност на арапском језику уопште“ (Ђукановић 1982: 99). Но, ствар није тако једноставна ни кад је реч о класичној арапској књижевности нити о савременој, јер је арапска књижевност, заправо, грандиозан конгломерат различитих књижевних традиција. Чак и површно прелиставање историја арапске књижевности показује да постоји одређени број писаца неарапског порекла који су писали арапским језиком, а исто тако и Арапа који су се, исписујући странице својих књижевних дела, служили, уз арапски, и некин другим језиком или само неким другим језиком.

Кад је реч о класичној арапској књижевности, пре свега, треба имати на уму чињеницу да у корпус арапске литерарне баштине не улазе само дела лепе књижевности, да се естетске вредности исламских књижевности „тешко могу одвојити од историјско-културних, а првен-

---

¹ Рад је незнатно измењена верзија текста објављеног у: *Бисери са зрнцима пиринча: Зборник радова поводом 40 година синологије 1974-2015*; приредио проф. др Радосав Пушић, Београд: Филолошки факултет, 2015, 34-50.

ствено религиозних, услед примарне вредности религиозног момента у средњовековној муслиманској култури“, те да се у том корпусу с лепом књижевношћу „мешају расправе о филозофским и религиозним дисциплинама, праву, медицини и егзактним наукама“. Шта више, тај „научни, историјско-религиозни и културно-историјски део арапске књижевне баштине, узете у свом најширем обиму [...], био је први, или чак и једини познати на Западу, почев од касног средњег века“ (Gabrijeli 1985: 5).

Појава ислама била је велики историјски догађај у повести Арапа, али и других народа због брзог ширења нове религије, из њене колевке Хиџаза и Арабије, од Персије до Индије, Индонезије и Кине на истоку, од Мале Азије и севера Африке, до Шпаније на западу, потом у јужну Русију, на Балкан... Како је арапски језик био носилац велике и брзе експанзије најмлађе блискоисточне монотеистичке религије, постао је, а дуго времена и остао примарно језичко средство изражавања нове цивилизације, настајале стапањем елемената културе арапских освајача и култура многобројних покорених народа. „Подјармљени народи победоносно улазе у духовни живот новог друштва, уносе у њега успомену на своје претходне културе, често и конкретну баштину, понекад и свесну гордост на своје неарапско порекло, изражавајући је ипак на арапском језичком облику. Људи чији су преци, само неколико генерација пре њих, били Иранци, Грци, Арамејци, Визиготи, постају не само грађани већ и учитељи и корифеји интернационалне исламске културе, која се тада изражавала само на арапском“ (Gabrijeli 1985: 10-11). Религија и језик Арапа су се „дуготрајно и добрим делом неизбрисиво урезали у читаву освојену област. У осмом веку арапски је службени језик Исламског Царства, које се простире од Атланског океана до централне Азије“ (Gabrijeli 1985: 9-10). Чак и онда када

су неки други исламски народи Персијанци и Турци на пример, а с њима и њихови језици, постали главни носиоци тријумфалног надирања исламске цивилизације, арапски језик је задржао свој значај и привилеговани статус, па су многи неарапски народи вековима прихватили арапски као свој национални језик. „Сви ти људи су се осећали грађанима средњовековног исламског полиса, а арапски језик им се чинио најприкладнијим средством изражавања мисли“ (Gabrijeli 1985: 11). За ову прилику, поменућемо неке од оних који су исписивали златне странице историје арапске књижевности, на првом месту Иранце. „Први значајни историчари и географи ислама, највећи филозофи, граматичари и теолози који су покушали да научно систематизују форму и суштину поруке Курана, персијског су порекла иако пишу на арапском језику“ (Камера 2012: 15). Из те плејаде велих Персијанаца поменућемо само неке – Абу Нуваса (Abū Nuwās, 756-814), најистакнутијег песника абасидског периода, посебно познатог по винским песмама, Ибн ел Мукафу (Ibn al-Muqaffa, †756), прозаисту и преводилаца, Сибавејха (Sibawayh, 760-796), једног од највећих ауторитета арапске филологије и граматике, Ибн Сину (Ibn Sīnā, 980-1037), у Европи познатијег као Авицена, творца модерне медицине, астронома, математичара, географа, геолога, алхемичара, филозофа, исламског теолога, песника, потом ел Бирунија (al-Bīrūnī, 973-1048), астронома, математичара, географа, исламског теолога и филозофа...

*

Крајем 19. и почетком 20. века на Блиском истоку се, као последица интензивних контаката са Европом, који започињу Наполеоновим походом на Египат 1798. године, догађају радикалне промене и друштвени, политички и културни препород (ар. al-naḥāa), којима је окончан период декаденције. *Нахда* је био „покрет

велике духовне искричавости, који је на одлучујући начин допринео осавремењавању не само арапске мисли већ и арапских и исламских друштава. Он је поставио културне темеље за данашња средњоисточна друштва, која сада у потпуности чине део глобалног света..." (Кампанини 2011: 61).

Савремена арапска књижевност, чији се почеци везују за *нахду*, за доба интелектуалне и културне ренесансе арапског света у 19. веку, прожета је од самих својих почетака трагањем писаца за сопственим идентитетом, сопственим књижевним изразом и сопственом поетиком, заснованим на повезивању и обједињењу аутентичне арапске баштине и модерних европских литерарних токова.

Посебно поглавље савремене арапске књижевности припада сиријско-америчкој школи, односно „књижевности у емиграцији“ (ар. *'adab al-mahğar*), под којом се подразумева литерарно стваралаштво арапских исељеника (ар. *mahğariyyūn* ili *muhāğirūn*), прозаиста и песника „који су допринели значајној обнови арапског књижевног стваралаштва како у прози тако и у поезији, а да притом никад нису изгубили контакт са завичајем, а нарочито са египатским иноваторима“ (Камера 2012: 94). Половином 19. века, а особито у последњим деценијама османске владавине велики број Арапа, углавном хришћана, из економских, али и из политичких разлога, иселио се са сиријско-либанских територија у северну и јужну Америку, а највећи број њих се обрео у Сједињеним Америчким Државама и Бразилу. Нова средина и англосаксонски начин живота утицали су на то да арапски емигранти, добро уклопљени у нову средину, почну још више да усвајају материјалне и духовне тековине и идејне токове западне цивилизације и културе. Група арапских интелектуалних првака, одана завичају и матерњем језику, покренула је у новој домовини – Америци – локалну штампу и раз-

вила богату издавачку делатност на арапском језику, мада су појединци, попут Џубрана Халила Џубрана и Михаила Нуајме, писали своја дела и на енглеском и на арапском језику. Сиријско-амаричка школа доживела је свој највећи узлет у првим деценијама 20. века, а њени најистакнутији представници свакако су били Либанци Емин ел Рихани ('Amin al-Rihānī, 1879-1940) и Халил Џубран (Ḡubrān Halīl Ḡubrān, 1883-1931), „највише американизовани у тој групи, али обојица обдарени истинским поетским талентом, широком и модерном културом и дубоким осећањем за матерњи језик“ (Gabrijeli 1985: 260). Халил Џубран је посебно наглашавао свој „нагон за писањем и на арапском и на енглеском језику: овај други му је пружао веће могућности за поетско-профетско деловање. Занимљиво је да је Џубран током времена све ређе писао на арапском језику, да би у последњем периоду живота, према Нуајмином навођењу у предговору Џубрановим сабраним дјелима, писао само на енглеском језику“ (Duraković 1987: 80). Џубран је на енглеском језику написао своје најзначајније и најпознатије остварење – *Пророк* (*Prophet*, 1923), а поред њега још и дела: *Безумник* (*The Madman*, 1918), *Претходник* (*The Forerunner*, 1920), *Песак и пена* (*Sand and Foam*, 1926), *Исус, син човечији* (*Jesus Son of Man*, 1928), *Богови земље* (*The Earth Gods*, 1931), *Луталица* (*The Wanderer*, 1932) и *Пророков врт* (*The Garden of the Prophet*, 1933).² И поред тога што му је енглески језик

² Та дела су одмах превођена на арапски језик, углавном под пишевим надзором. На арапском језику Џубран је написао збирке приповедака *Невесте поља* ('ArĀ'is al-turĪg, 1906), *Побуњени духови* (Al-ArwĀh al-mutamarrida, 1908) и *Сломљена крила* (Al-Aḡniha al-mutakassira, 1912), затим лирске записе под насловима: *Суза и осмех* (Dam'a wa 'ibtisĀma, 1914) и *Олује* (Al-'AwĀsim, 1920), као и поему *Процесије* (Al-MawĀkib, 1919). Готова сва дела Халила Џубрана преведена су на српскохрватски/српски језик у више издања, у Загребу, Београду и Сарајеву.

био главно средство књижевног израза, Џубран Халил Џубран се недвосмислено сматра арапским писцем и нико не доводи у питање његову припадност арапској књижевности (Haywood 1971: 173-175).

*

Колонијално доба које је на Блиском истоку трајало нешто више од једног века, заувек је изменило економију, политику и друштвене односе овог простора. После Првог светског рата и пропасти Османског царства, у последњој фази европске колонијалне доминације, арапске територије су подељене и исцртане су границе нових арапских држава, углавном вештачке. Окончање колонијалне власти пада у доба завршетка Другог светског рата, када су се Велика Британија и Француска углавном повукле из својих колонијалних поседа у северној Африци и предњој Азији. „До деколонизације долазило је на махове, јер су европске силе, након свог политичког и војног повлачења, настојале да заштите своје економске интересе у глобалном окружењу које се мењало. [...] До средине седамдесетих година 20. века већина муслиманских територија, од подсахарске Африке до југоисточне Азије, ослободила се колонијалне власти и на њима су основане или независне муслиманске државе или делови немуслиманских држава. Но, колонијално наслеђе и даље је утицало на обликовање и мењање њихове политике, привреде и друштва. [...] Утицај колонијализма био је посредан, али је продирао у све поре друштва. Био је израз историјског континуитета између прошлости, од које су нове државе желеле да се одвоје, и њихове новостечене независности“ (Nasr 2002: 586-587).

Француска и британска власт у великој мери су утицале на културну политику својих колонија, као и на токове њихове савремене литерарне продукције.

У првим деценијама двадесетог века јасно се профилишу арапске националне књижевности, које обједињава јединствени савремени арапски књижевни језик (ар. al-fuḍīá), али које су и „поред свих сличности и узајамних прожимања, међусобно често и различите, већ колико се разликују њихови историјски путеви, друштвени системи и темперамент људи“ (Božović 1982: 136).

Утицај колонијализма присутан је у арапском свету у мањој или већој мери и данас, особито у земљама Магреба (al-Mağrib), у којима су посебно изражени билингвизам и бикултурализам, неизбежни пратиоци процеса деколонизације. Књижевни токови у земљама Магреба видно су били и остали обележени феноменом двојезичности националне литературе, односно писањем књижевних дела и на арапском и на језику бившег колонијализатора – француском.

Поменуте појаве последица се врло репресивне француске колонијалне политике. Француски продор у тај регион почиње у првој половини 19. века стицањем великих трговачких привилегија. Алжир је окупиран још 1830. године, у Тунису је 1883. године успостављен француски протекторат, а колонизација Марока окончана је 1912. године. Француска колонијална власт обавезала се да ће на овим просторима модернизовати локалне државне установе, администрацију и школство и убрзати економски и социјални просперитет читавог Арапског Запада. Међутим, уместо тога, француски језик и култура систематски и агресивно наметани су становништву Туниса, Марока и Алжира, које Француска није желела да преведе на хришћанство, „али је желела да замени њихов језик својим, на експедитиван начин, и не дајући им за узврат истинско држављанство“ (Maluf 2003: 102).

На културном плану, „колонизација је по правилу

била праћена мањом или већом деперсонализацијом и културном асимилацијом локалног живља, што је довело до акултурације свуда бројчано релативно малог, али утицајног слоја образоване елите регрутоване из имућних кругова домородачког становништва. Управо ти европеизовани слојеви интелектуалаца одиграли су активну и значајну улогу у борби за стицање независности, али, по правилу, стварајући нову културу у слободној земљи, нису имали ни снаге ни могућности да се у потпуности еманципују од језичких и културних навика и система вредности стечених у колонизаторовој школи. У области књижевног стваралаштва, њихово деловање се изразило кроз даље писање на страном језику, што у новим условима није могло да не дође у прикривени или отворени сукоб са самим принципима национално-ослободилачког отпора сваком облику стране доминације и културног империјализма. Француски колонијализам одликовао се посебно снажно израженом тенденцијом наметања француског језика и културе колонизованом становништву, првенствено кроз доследну дискриминаторску политику и утемељење типично француских институција“ (Tanasković 2012: 312-131).

Укрштање различитих цивилизацијских и културних токова у овом делу арапског света створило је особену синтезу француског/европског модернизма и арапске оријенталне наративне традиције, али и подвојеност националног, културног, па самим тим и литерарног идентитета појединаца. Дилема многих магрепских писаца – „Писати ли не писати француским језиком?“, изнедрила је књижевност неарапског језичког израза, дела самосвојна и оригинална како у погледу садржаја тако и у погледу форме и стила. Проблем статуса књижевног стваралаштва на француском језику у земљама Арапског Запада сажет је у питању: „Може ли постојати арапска књижевност на француском или било ком другом језику сем арапског

језика“ (Tanasković 2012: 317), као и у одговорима на њега неколицине магрепских писаца француског књижевног израза, као и европских арабиста. Мароканац Тахир Бенжелун, добитник Гонкурове награде (1987), истиче: „Служим се језиком који није мој како бих исказао земљу која је моја“ (Tanasković 2012: 10). Бавећи се проблемом језичког израза у књижевном стваралаштву Магреба, наш оријенталиста Д. Танасковић, такође, је покушао да да објективан одговор на ово питање. „Наше је уверење да литература писана француским језиком (наравно, најбоље странице те литературе) пружа аутентичан уметнички израз стварности трију магрепских земаља, а у случају Алжира и Марока домети француске књижевне речи надмашују врхове арапске продукције, па се и преводе на арапски. [...]

Француским језиком арапска књижевност не може се писати, али се њиме пише аутентична савремена књижевност Марока, Алжира и Туниса“ јер је „данас и друштвена и психолошка реалност осећати се истовремено Мароканцем и Арапином, Алжирцем и Арапином, Тунишанином и Арапином..., што књижевност сваке поједине замље на посебан начин изражава“ (Tanasković 2012: 320, 322, 323).

Али, ако се Алжирац, Тунишанин и Мароканац истовремено осећају и Арапима, зар онда и савремена алжирска, туниска и мароканска књижевност нису део арапске књижевности?!

*

Феномен двојезичности савремене арапске литературе присутан је и на Арапском Истоку (al-Mašriq), али у далеко мањој мери и своди се на поједине писце, и то, пре свега, на оне који су се преселили у Европу. Ту пре свих треба споменути Амина Малуфа (Amin Ma'alūf/ Amin Maalouf, 25. 2. 1949, Бејрут), Либанца, који се 1975. године настанио у Паризу и тиме одабрао да се нађе „на

размеђи две земље, два или три језика, више културних традиција“, речју у потрази за новим идентитетом. Дилеме, искуства, проблеме, море..., са којима се суочава сваки појединац по доласку у нову, радикално другачију средину, а што постаје стални пртљаг његовог новог животног кофера, као и своја размишљања о свој сложенос ти идентитета емиграната/имиграната, Амин Малуф је изнео у својој есејистичкој прозинасловљеној *Убилачки идентитет*.

„Пола Француз, дакле, а пола Либанац? Нипошто! Идентитет се не распоређује, он се не дели ни на половине ни на трећине, нити се разврстава по преградама. Ја немам више идентитета, имам један једини, сачињен од свих тих елемената који су га обликовали, према посебном 'дозирању' које никад није исто од једне особе до друге“ (Maluf 2003: 5).

Незаобилазна тема у Малуфовим разматрањима о идентитету јесте припадност језику, будући да је то „готово увек једна од оних које нас највише одређују. Барем исто толико колико и религија, којој је био, кроз целу Историју, на известан начин главни супарник, али каткада такође и савезник“ (Maluf 2003: 101). У том смислу А. Малуф је и сопствену језичку и верску припадност дефинисао на врло прецизан начин.

„Чињеница да сам хришћанин и да ми је матерњи језик арапски, који је свети језик ислама, један је од темељних парадокса који су сковали мој идентитет. Говорити тим језиком, за мене значи ткати везе са свима онима који га свакодневно користе у својим молитвама и који га, у великој већини, знају слабије него ја. [...]

Тај језик је оно што нам је заједничко, што веже њега и мене и више од милијарду других бића. С друге стране, моја припадност хришћанству – било да је дубоко религиозна или само социолошка, о томе није реч – гради, и сама, једну значајну везу сизмеђу мене и приближно две

милијарде хришћана у свету. Много тога ме дели од сваког хришћанина, као и од сваког Арапина и сваког муслимана, али постоји исто тако са сваким од њих извесна непорецива сродност, у једном случају верска, у другом језичка и културна“ (Maluf 2003: 16-17).

И поред тога што му је арапски матерњи језик, у списатељском раду Малуф се окренуо француском језику, језику своје нове домовине и на њему створио особен романескни опус саткан и од оријенталне и од западне литерарне баштине. Чине га: *Леон Африканац* (*Léon l'Africain*, 1986), *Самарканд* (*Samarcande*, 1988, Prix des Maisones de la Presse), *Светлосни вртови* (*Les Jardines de lumière*, 1991), *Први век после Беатрице* (*Le premier siècle après Béatrice*, 1992), *Таниосова стена* (*Le rocher de tanius*, 1993, Гонкурова награда 1993), *Левантински ђердан* (*Les Echelles du Levant*, 1996), *Балдасарово путешествије* (*Le Périple de Baldassar*, 2000) *Дезоријентисани* (*Les désorientés*, 2012), као и есејистичка проза – *Крсташки ратови у очима Арапа* (*Les croisades vues par les Arabes*, 1983), *Убилачки идентитет* (*Les Identités meurtrières*, 1998) и *Поремећеност света* (*Le dérèglement du monde*, 2009). Године 2011. А. Малуф је постао члан француске Академије.

Уз име Амина Малуфа најчешће стоји – либански писац, дакле и арапски. С обзиром на то да пише своја дела на француском, према наведеној дефиницији националне књижевности по којој је језик главни критеријум за одређивање припадности некој литератури, А. Малуф је свакако и француски писац.

*

Међутим, неки књижевни критичари предлажу увођење и других критеријума за одређење идентитета и припадности појединих писаца некој националној књижевности. Наш истакнути и светски признати књи-

жавник, Давид Албахари (1948), бавећи се идентитетом јеврејског писца и јеврејске књижевности, у којој је проблем језика особито изражен, помиње француску критичарку Рашел Ертел, која, расправљајући о мерилима за утврђивање припадности неког књижевника јеврејској књижевности, наводи, поред језика, и још неке критеријуме – „присуство теме и ликова који потичу из јеврејског света; садржај који одражава тренутно стање Јевреја и њихов однос према властитом бићу“ (Albahari 2004: 79). И сам оптерећен јеврејским пореклом и двоstrukим идентитетом, Д. Албахари закључује да је укључивање теме и садржаја дела у утврђивање припадности појединца јеврејској књижевности, неминовност „јер се једино на тај начин може узвратити на тврдњу да јеврејска књижевност на нејеврејским језицима не постоји, односно да у том случају књижевници јеврејског порекла припадају националним књижевностима језика на којима пишу. Сагледана без увида у садржај дела, та тврдња је заправо тачна, али када се садржај стави у први план, онда постаје јасно да јеврејска књижевност твори засебну етничку групу у којој коришћење националног језика постаје одраз животног, мимикријског избора, који је датој националној групи омогућио да, бар у мирним временима, избегне судбину ‘различитог’, судбину ‘Другог’“ (Albahari 2004: 79-80). Сходно томе, Албахари закључује да би јеврејски писац „био онај аутор јеврејског порекла који се у својим делима, у већој или мањој мери, бави темама које су повезане с јеврејском традицијом, историјом, религијом или културом уопште“ (Albahari 2004: 80).

*

Наведена разматрања и констатације које се односе на критеријуме за утврђивање припадности јеврејској књижевности, могу се у великој мери применити и на

арапске писце у дијаспори, који су за средство свог књижевног изражавања одабрали француски, енглески или неки други језик. Ми ћемо у том смислу навести пример Албера Косрија (Albert Cosseray, 3. новембар 1913, Каиро – 22. јун 2008, Париз), коме је француски језик био једино средство књижевног израза. Стога, уз његово име најчешће стоји – француски писац, египатског порекла, врло ретко – египатски писац. А ко је, у ствари, Албер Косри?

Албер Косри је, пре свега, особена појава у литератури, култни писац невеликог опуса који чине: збирка приповедака – *Људи које је Бог заборавио* (*Les Hommes oubliés du Dieu*, 1941) и романи – *Кућа извесне смрти* (*La Maison de la mort certaine*, 1944), *Лењивци из плодне долине* (*Les Fainéants dans la vallée fertile*, 1948), *Сироти и горди* (*Mendiants et orgueilleux*, 1955), *Насиље и пропаст* (*La Violence et la Dérision*, 1964), *Завера лакрдијаша* (*Un complot de saltimbanques*, 1975), *Амбиција у пустињи* (*Une ambition dans le désert*, 1984) и *Боје прљавиштине* (*Les couleurs de l'infamie*, 1999).³ Његови романи *Сироти и горди* и *Насиље и пропаст* су екранизовани 1991. и 2004. године, а режирала их је египатска редитељка А. ел Бакри. Косри је добио неколико угледних књижевних награда, као што су: „Grand Prix de La Francophonie de l'Académie Française“ (1990), „Prix Méditerranée“ (2000) и „Grand Prix Poncetton de la SGDL“ (2005).

Од 1945. године овај „денди усамљеник“, чијем су се списатељском умећу, врсном стилу и композицији својевремено дивили Хенри Милер и Албер Ками, живео је у Паризу, у истој соби хотела Луизијана, оскудно намештеној, али препуној књига, које су биле

³ Београдска издавачка кућа Геопоетика објавила је три његова дела у преводу на српски Иване Мисирлић-Бигард: *Боје прљавиштине* (2006), *Сироти и горди* (2007) и *Људи које је Бог заборавио* (2009).

његово једино материјално богатство. Прво своје дело, збирку прича *Људи које је Бог заборавио* објавио истовремено на арапском, енглеском и на француском језику.⁴ Сва каснија дела писао је искључиво на француском језику. Косри је у интервјуу за лист *Политику* 2008. године насликао и својврстан аутопортрет врло сведених линија.

„Ја сам човек који воли живот. Из те љубави је настала моја доктрина: непомућена радост. Многи људи су тек пуки пролазници кроз живот и немају времена за радост. Мени слободу даје то што не поседујем ништа од материјалних добара. Не бих волео даље да говорим о самом себи. Ја једино умем да пишем, друго ништа не знам да радим!“ (Уакнин, 2008). Ту је изнео и своје погледа на „писатељски занат“ и „писатељски порив“. „Пишем само кад имам шта да кажем, а то значи мало. Смешни су ми они који кажу да раде по читав дан! Ја пишем само два или три реда дневно. Када бих случајно написао двадесетак редова одједном, то би захтевало два месеца исправки. Остало време је за медитирање и читање. Или једноставно за лењост“ (Уакнин, 2008).

Књижевни идентитет Албера Косрија је такође „сложен, јединствен, незаменљив, пошто се не може помешати ни са једним другим“ (Maluf 2003: 19). Косри је француски писац под чијом „беспрекорном француском реченицом одјекује ритам арапског језика“ (Уакнин 2008а: 16), с Каиrom заувек, дубоко у срцу. Ликови његових романа и приповедака су искључиво Египћани, а позорница догађања у њима Египат, нај-

---

⁴ Збирка приповедака *Људи које је Бог заборавио* преведена је на француски по посебној препоруци Албера Камија, Косријевог великог поштоваоца и пријатеља. До Америке и Хенрија Милера стигла је заслугом Лоренса Дарела који је четрдесетих година прошлог века живео у Александрији.

чешће – Каиро. „Моји јунаци су пријатељи, они који живе као ја, размишљају о животу на исти начин као ја. Њих сам уједно и најбоље упознао у Египту. То су пуки сиромаси, скитнице, ситни лопови, просјаци, проститутке... Беда и сиромаштво је њихов интелектуални луксуз који им допушта да без икакве гриже савести уживају у нераду. Они знају да је свет у којем живе превара. Илегална крађа је, зато, одговор на легалну крађу, на лажи и корупцију моћника. Просјачење је метафора за немање и све дубоке животне фрустрације. [...] Египат моје младости је веома сиромашна земља. А, затим, Каиро из тридесетих година двадесетог века наставио је да живи истим негдашњим ритмом између друштвених утопија и оријенталног дара за уживање“ (Уакнин, 2008).

Слике Каира и његових житеља, Косријевог доба, као и оног педесетих, и Каира деведесетих, и Каира новог века готово да су идентичне и савремене. Само је врстан познавалац прашњавих и блатњавих забачених каирских уличица и пролаза, њихове учмале атмосфере и њихових јединствених житеља, какав је Косри заита био, могао да да аутентичну, реалну и непоновљиву слику вишемилионске оријентале престонице и њених типичних ликова. И све то с одмереном дозом хумора и ироније.

„Људско мноштво које је базало у ноншалантном ритму летње доколице разваљеним тротоарима хиљадугодишњег града Каира изгледало је као да се навикло, спокојно, чак са извесном дозом цинизма, на непрестану и неопозиву деградацију околине. [...] Неосетљива на драму и пустошење, гомила је проносила задивљујућу разноликост лица, уљуљканих у своју доколицу; радници без посла, занатлије без муштерија, интелектуалци којима је слава ударила у главу, државни чиновници протерани из својих канцеларија услед

мањка столица, дипломирани студенти поклекли под бременом своје јалове науке и, наравно, вечити подругљивци, филозофи заљубљени у сенке и у своје спокојство, који су сматрали да је ово спектакуларно упропашћавање њиховог града било нарочито смишљено како би изоштрило њихов дух. Хорде досељеника пристиглих из целе унутрашњости – храњених болесним илузијама о просперитету престонице у облику мравињака – среле су се са аутохтоним становништвом и практиковале су застрашујуће питорескни урбани номадски живот. У таквој дивљачки поремећеној атмосфери аутомобили су јурили као помахнитале машине без возача, не хајући за семафоре, претварајући и најмању жељу пешака за преласком улице у самоубилачки гест. Тик уз саобраћајне артерије које је градска чистоћа запустила, на зградама које су претиле да се ускоро сруше (и чији су власници одавно одустали од осећања поноса на своју имовину), вијорили су се на балконима и терасама претвореним у привремена станишта хаљеци обојени бедом као какви победнички барјаци“ (Kosri 2006: 7-8).

Док прати живописне, детаљне и прецизне Косријеве описе пренатрпаних каирских квартова кроз које дефиљују људи са маргине друштва, пуки сиромаси без икакве перспективе на боље сутра, читаоцу, па чак и оном који није никада био у египатској престоници, се чини да се налази усред врева уских уличица са трошним, урушеним кућама, испред којих се одвија свакодневни живот.

„Прагови трошних кућерака били су прекривени нејаком дечицом налик гмизавим животињама са слузавим очима за које су се лепиле мушице. Жене су повијене прале своје хаљетке у великим коритима од белог лима, друге су кувале на решоима на бензин, бучним као локомотиве. С времена на време, изгрдиле би тако гласно и жестоко своју немирну децу да је било

јасно да их ништа неће поштедети њиховог беса“ (Kosri 2006: 7-8, 23).

Између трошних уџерица или у њима смештене су разноврсне, за Оријент карактеристичне радњице и радионице, толико мале да се њихови власници једва крећу по њима. У Црној улици је радионица лимара Шактура који је у њој „поправљао неку клозетску посуду“, размишљао о свом „бедном и бескорисном животу“ и својим гласом нарушавао „спокој бубашваба које су дотле мирно шетале радњом“, а потом „стадоше да се сакривају по рупама што су брже могле. Бушни лонци од белог гвожђа светлели су у мраку. Радња је била осветљена само уличном светиљком која је стајала преко пута ње. [...] Тама га је спречавала да ради. Хтео је да што пре поправи ту клозетску посуду и оде кући. У радњи је било врло хладно, нарочито за дете које је било голо под хаћином. Све је то изгледало Шактуру као несавладиви ужас. Није имао снаге ни за шта, осећао се те вечери као сатрвен под теретом сопственог живота“ (Kosri 2009: 49, 54).

И вишенаменска радња пеглара Ханафија занимљив је детаља каирских сокака, у којој су пегле „стајале негде у запећку, у дну радње, нагризене рђом, као какви археолошки куриозитети. Све је, уосталом, у дну радње изгледало као да је изашло из археолошких ископина. У радњу су ноћу долазиле имућне особе из краја да уживају забрањене сласти хашиша. У том смислу, Ханафијева радња је у читавом крају имала капитални значај“ (Kosri 2009: 20-21).

Радњице у којима се и справљају и продају разноврсна мирисна уља и вишенаменски екстракти могу се у Киру видети на сваком кораку и у сваком базару. Отуда су нашле место и на страницама Косријевих књига.

„Висок човек широких рамена стајао је у дашчари, као нека мумија у саркофагу. Била је то врло узана

радња, широка пола метра и дугачка једва тридесет центиметара, пуна флашица испуњених есенцијама, помада и бочица са разним еликсирима против импотенције и стерилитета. Из ње се ширио тежак и јак мирис од кога није могло да се дише све до краја улице, па чак и даље“ (Kosri 2007: 153).

Стални инвентар каирских улица, и централних и периферијских, су пси луталице, које ни наш писац није заборавио.

„И пси су лутали улицицом, изгладнели, мршави као скелети, и шугави. [...] На све стране је лежало свакако ђубре“ (Kosri 2009: 50).

Посебна „знаменитост“ Каира јесте гробље – Град мртвих – које је постало „туристичка атракција за све оне странце којима су досадице фараонске развалине“, а дом за армију бескућника и пуких сиромаша, која се на том месту намењеном вечном починку настанила без ичије дозволе. Један од Косријевих јунака, Карамалах, револуционар, чувени писац и новинар, који се у својим текстовима обрушио на власт и њене гротескне носиоце, настанио се у једној гробници не зато што је „волео надгробне споменике, а ни зато што је желео да продуби метафизичка сазнања кроз истанчане разговоре с мртвма. [...] Узрок за овакав Карамалахов избор строгог пребивалишта налазио се у деспотизму владе неосетљиве на хумор и непријатељски настројене према свакој информацији која има било какве везе са истином. Осуђен на затвор и забрану објављивања дела због увреде нанете једном председнику стране државе, по ослобођењу је остао лишен свих исплативих књижевних активности, а поврх свега свакодневно га је прогонила банда необразованих повереника. Иако је био сигуран у неминован расплет сваке трагедије, забављало га је да зада фаталан ударац својим мучитељима тако што ће нестати не оставивши за собом никакву адресу“ (Kosri 2006: 64, 63).

Прашњави крајолик каирских квартова и њихове многобројне боје и нијансе блата, прашине и немаштине добијају посебне нијансе и преливе под врелим летњим сунчевим зрацима, који немилосрдно и жестоко прже све пре собом.

„Сунце, високо на небу, спаја се са земљом у безумном загрљају. Ваздух је тежак од жалопојки налик пригушеним крицима раздевичене девице. Нека топла супстанца продире, тече кроз живот, прогорева бића, будећи чудовишта у телима деце која не умеју да се одбране, пустошећи све у свом инфантилном бесу и изазивајући жеђ посвуда: у устима, у души, у очима, у телу. Ах, ко ће ослободити људе тог пакла? Ослепљујући вихор прашине, прашина која се удише стално и свуда; зној који вас дави у својој млакој течности, цури вам низ кожу, док вам одећа постаје све лаганија, неподношљивија, лепљивија, све док не пожелите да умрете. Измет који се суши негде крај зида, и мушице, тај ужасан народ мушица победнички се спушта на ране, близу дечијих носева и стакластих слина које привлаче њихов грозни рој; трује просту храну намењену сиромашнима, који више не осећају невољу, који се више не крећу, јер им се смучио овај свет и све у њему. [...]

У том тренутку, у немирној светлости спољашњег света, појавила се велика запрега са јавном прскалицом. Из цеви од ливеног гвожђа прошаране бројним рупама, текли су слаби млазеви воде, као група деце која пишки. Под тим благотворним тушем, син бакалина Хага Салема, го као од мајке рођен, бацакао се крештећи и урлајући од неизмерне радости. Вода која прска око њега диже прашину и цео приказ личи на парну купку. А његово задовољство је тим веће јер ужива сâм у том ненаданом изненађењу. Обично деца из краја ишчекују божански тренутак тог освежења, али овога јутра једино се Залата гигао у том тананом млазу воде“ (Kosri 2009: 22-23, 28).

Галерију маестрално насликаних главних и споредних ликова у Косријевим романима и причама чине – скитнице, лопови, просјаци, чистачи улица..., на чијој страни су све пишчеве симпатије и саосећања. Посебан статус на страницама књига, а и у самој престоници, имају ситни лопови и џепароши, који својим „вештим акцијама“ успостављају „ред“ у свету неправде и доброг јаза између богатих и сиромашних и за које је крађа патриотска врлина.

Гохар, један од јунака романа *Боје прљавштине* није осуђивао крађу јер су сви крали. И Осама, кога срећемо на страницама истог дела, био је лопов, али „не лопов који оперише под окриљем закона, као што то раде министар, банкар, афериста, шпекулант или предузимач, био је то скроман лопов неизвесних примања чије су активности – вероватно зато што су биле ограниченог износа – биле одувек и свуда у свету схваћене као увреда нанета моралу богаташâ. Надарен реалистичком интелигенцијом, која не дугује ништа професорима универзитета, врло брзо је схватио да ће тиме што ће бити елегантно обучен, у стилу највећих пљачкаша народа, избећи неповерљивим погледима полиције за коју је свака индивидуа бедне појаве била аутоматски сумњива. Сви знају да су сиромаси спремни на све“ (Kosri 2006: 10).

Осама је био велики мештар свог заната, ауторитет и учитељ млађима. Док се опорављао уз „ојачавајуће“ јело, испричао је свом штићенику свој чудесан живот, слободан живот састављен од низа крађа. Био је, што би се рекло, џепарош, од своје најраније младости, и постао професионалац високог нивоа, способан да пренесе своје умеће и најзаосталијим суграђанима. С времена на време дешавало се да га ухапси полиција, али му затвор није много сметао, напротив, то је за њега било равно лековитом одмору. Излазио је одатле оку-

ражен и окрепљен, спреман да настави са својом активношћу, као какав чиновник после боловања. Пошто му је нашироко изложио своју славну каријеру, изјавио је да је расположен да пренесе своју вештину једном дечаку као што је он, који зна да чита и пише, што је реткост за братију састављену од неписмених и политички неопредељених чланова. Опчињен овим изузетним регрутовањем, Нимр је развио пред младићем теорију о крађи као праведном преузимању ситне зараде од стране сиромашних у свету у коме се велики лопови на врху социјалне лествице некажњено богате“ (Kosri 2006: 52-53).

Мета и лак плен тих лопова су богати и моћни, чију таштину, неспособност, ограниченост, глупост... Косри представља са пуно цинизма и отворене мржње. „Клуб угледних грађана“ особена је слика и прилика високих класа египатског друштва. „Ова јазбина меркантилистичке аристократије послужила је већ неколико пута као извор плодних индивидуалних берби младог човека. Како је већ стајало у натпису, чланови овога клуба нису били значајни само по свом сумњиво стеченом богатству; подразумевало се да су у својим новчаницима носили занемарљиви део својих богатстава којих их је Осама, у свој својој доброти, неприметно олакшавао у пролазу. Операција је била забавна и лака, тим пре што ју је пратило оно задовољство које познају аматери игара на срећу – он никада није знао ко ће бити његова следећа жртва, ни колики ће бити износ украдене суме. Уистину, Осама је био прилично неозбиљан лопов, више га је заокупљала забава и неизвесна страна овакве авантуре него њен финансијски добитак. Његова цинична и мистификаторска концепција крађе чувала га је од суморног и анксиозног понашања обичног лопова заглупљеног наметнутим тупавим моралом богаташа“ (Kosri 2006: 15-16).

Изузетан примерак те привилеговане дружине углађених грађана и богаташа је „човек од педесетак година, висок и прилично крупне грађе, обучен у тегет одело, затегнуто на његовим облинама, као у какву врсту униформе коју је његова братија, састављана све од самих дипломаца школе високе делинквенције, толико волела. У руци је држао бројаницу од ћилибара, коју је нервозно пребирао као да је покушавао да ублажи бол у зубима или пробадање чира у желуцу. Упркос огавној појави, од које би се смучио живот и матором јарцу, све је на њему одисало изобиљем и крађом на високом нивоу. Његово буцмасто лице, набрекло од масти раскошне исхране, било је, међутим, поштеђено оне охолости и сигурности којом се истичу људи његовог кова; сва његова охолост је у овом тренутку деловала сурово умањено услед тешке бриге која је била у вези са некаквом личном невољом коју је Осама приписао или губитку новца, или превари љубавнице. [...]

Током тог кратког, али непријатног проласка кроз гомилу сударио се са Осамом који га је мађионичарском спретношћу лишио новчаника. У тој гужви човек, насумњиво, није ништа осетио јер се ужурбано и напрасито набио у ауто као да бежи од линчовања“ (Kosri 2009, 30-31).

И Осама и Нимр и Гохар и сви остали крадљивци добро знају колико је њихов посао исплатив и уносан, шта више сматрају га друштвено корисним. Кроз њихова размишљања о сопственом „занату“ Косри је врло духовито и са дозом ироније исмејао систем вредности у египатском друштву, али, и не само у њему.

„У школи сам научио да читам и пишем. То мршаво науковање за мене је био најсигурнији пут да умрем од глади у поштењу и незнању. Ти си ми први отворио очи о свеопштој покварености. Кад схватиш да су једини покретачи људског рода крађа и лоповлук, то је онда права интелигенција. А ти ниси ишао у школу. Од кад

сам те срео, крадем мирне савести и пуног срца. И више од тога. Имам утисак да својом активношћу допринесим бољитку земље јер трошим вешто украден новац богатих трговаца, који би без мене и мени сличних срљали право у пропаст“ (Kosri 2006: 55).

Међу Косријевим пониженим, одбаченим и неоствареним маргиналцима има и оних са бескорисним високошколским дипломама, који излаз из сопственог безнађа налазе у дроги. Упркос стеченом образовању „Јеген је био сироти песник, водио је бешчастан и неславан живот сачињен од просјачења и врцавих посрнућа. Неумерено уживање у дрогама одвело га је неколико пута у затвор. Пратиле су га ружне гласине: наводно је издао и предао полицији своје сопствене снабдеваче дрогом. Лош глас о томе да је доушник нарочито му је нашкодио међу трговцима, те више нико није имао поверења у њега“ (Kosri 2007: 27).

За прљавштину и гомиле смећа расутог по свим каирским квартовима и свим улицама задужени су метлари, „највећи јадници на свету“, који стоје уз тротоар „као последње преживеле душе неке земље погођене великом глађу. Носили су нове униформе које нису одговарале годишњем добу. Биле су то униформе од танког платна које им је администрација, чији је задатак био да их обуче, доделила у децембру. Неки су били боси. Хладноћа их је лагано обузимала, а они су наизменично кашљали, свако на свој начин. Каткад би неко запалио парче папира, које би затим брзо угасио, чим осети варљиву топлоту. У пламену слабе светлости лица ових људи приказивала су своју насилну природу. На њима је била исписана застрашујућа људскост. Гледајући их тако груписане, наред те чисте улице, неко би могао да повиче у помоћ. [...]

Плата од три пјастера дневно није им била довољна за живот, па чак ни за смрт. Зато су тражили повишицу од пола пјастера. Веровали су да ће са три и по пјастера

дневно моћи озбиљније да живе. То је била њихова идеја, тачније, идеал. И чекали су остварење тог идеала, без превише уверења да ће тако и бити, али са довољном искром у очима“ (Kosri 2009: 58, 59).

На путу остварења тог тако једноставног и малог, а тако далеког идеала испречио се жандарм Голош, такође, један од типичних ликова и „атракција“ каирских квартова. Тај тиранин је „персонификовао најомраженије зло: зло у служби великаша на земљи. Уновчиво зло. [...] Голош је тако преносио своју мржњу на све оно што је било одраз домаћег ропства: колпортере, просјакe, мале сакупљаче пикаваца, губаве и слепе, и све оно племе луталица који нису успевали да умру јер није било лако убити их. Та гамад, пристигла у европски град како би дала свој белег шареног Оријента, била је многобројна. Благословена храна за очи туриста. Али жандарм Голош није био туриста и егзотика му није ништа значила“ (Kosri 2009: 55).

Голош и његова шквадра задужена за одржавање јавног реда насрнули су на недужне чистаче улица, а у жестокој тучи страдале су обе стране. „Да несрећа буде већа, у том тренутку су људи почели да излазе из позоришта. Представа је била готова. Шта су ту тражиле те педерчине од чистача и какви су им то захтеви? Сити пролазници утопљени у мантиле и капуте, били су згађени пред оваквим ужасом. Изгубили су оптимизам бар на неколико дана. Неко је позвао хитну помоћ, али не за рањене него за неку даму која се онесвестила од беса када је чула за побуну чистача“ (Kosri 2009: 61).

Заједнички именитељ свим тим људима са дна друштвене лествице, које је Бог одавно заборавио и напустио, јесте сурова немаштина, огромно, безнадежно и безизлазно сиромаштво, које као да је било „у неком пространом затвору“, а један од Косријевих маркантних и живописних јунака „је ишао од једног до

другог зида тог сиромаштва, не тражећи дозволу ни од кога. Само му је сметало што је тако обилно. Било је то богато сиромаштво, није знао како да га потроши. Погледао је дете, наследника таквог богатства. Дете је спавало на китици своје детелине, чинило се да не разуме све те изворе очинског наследства“ (Kosri 2009: 63).

Голему беду и нељудску патњу Косри је, по нама, најживотније и најупечатљивије представио у причи *Фризер је убио своју жену*, кроз разговор лимара Шактура и његовог малог сина.

„Шактур погледа свог сина са чуђењем и сажаљењем. Не рече ништа. Животно намучен, у њему није више било места за нови бол. Осетио се прегаженим пред синовљевим гестом јер је схватио да се у том детету, његовој крви и месу, стварала свесна и стварна беда коју до тада још није био приметио и која ће од овога тренутка остати везана за његову. Колико дуго? Дете ће порастати, а са њим и његова сиротиња, све до дана када ће, слаб као и отац (јер, који човек може сâм да подноси своју беду?), направити сина с којим ће подносити свој терет. Сиромашу је једина утеха да за собом не остави блудног сина. Неисцрпна је грдоба коју завештава својим потомцима.

’Није празник за нас, сине мој’, рече. ’Ми смо сиромашни’.

Дете горко заплаче.

’Шта ме се тиче. Хоћу овцу’.

’Ми смо сиромашни’, понови Шактур.

’А зашто смо сиромашни?’ упита дете.

Човек размисли пре него што ће одговорити. Ни он сâм, после толико година тврдокорне немаштине, није знао зашто су сиромашни. Корен томе је тако далек, толико стар, да Шактур више није могао ни да се сети како је све почело. Мислио је да његово сиромаштво није ни имало почетак. Била је то беда која се протезала

изван човечанства. Обузела га је по рођењу, и одмах му припала, без имало отпора, будући да јој је био предодређен и пре него што се родио, још док је био у мајчиној утроби.

Дете је и даље чекало да му објасни зашто су сиромашни. Престало је да плаче, али је у њему било још суза, све сузе сиромашне деце чије снове живот изневери.

’Слушај, малиша, иди седи у неки ћошак и пусти ме да радим. Сиромашни смо зато што нас је Бог заборавио, сине мој.’

’Бог!’ узвикну дете. ’А кад ће нас се сетити, оче?’

’Кад Бог неког заборави, сине мој, то је онда заувек’“ (Kosri 2009: 51-52).

Беда бакалина Радвана Алија ништа не заостаје за Шактуровом. Разликује се само у нијансама.

„По свој прилици, продавац поврћа је подлегао под прејаким ударцем ношом од печене глине која му је бачена на главу с прозора ћумеза Радвана Алија, најсиромашнијег човека на свету. Ту се крила људска природа: ноша од печене глине којом је Радван Али усмртио трговца била је један једини комад намештаја који је поседовао и он га је жртвовао да би сачувао јутарњи сан целе улице. Пред таквим смислом за жртву и полицајци су остали затечени“ (Kosri 2009: 19).

Гробар Барсум био је „толико сиромашан да се за њега говорило да неће моћи да плати ни сопствену сахрану. Тај човек је сахрањивао друге, без наде да ће и сâм једнога дана бити сахрањен. Када је пролазио улицом, изгледао је као да носи мртвачки ковчег на глави. Његов говор се осећао на мртваца“ (Kosri 2009: 103-104).

Но, и поред безграничне немаштине, свих јада и мука, упркос дубоком незнању, Косријеви јунаци, једноставни и добри људи с друштвене периферије, којима и мало значи читаво богатство, чији је сан остварење елементарних услова за живот, ипак су испуњени опти-

мизмом, надом и жељом да нешто промене, убеђењем да се може десити чудо, жељом да живот учине лепшим и смелијим.

„Погледај ово дете како плаче. Сигурно му је хладно, не носи ништа испод хаљине. Од јутрос није ништа јело. Али оно ће учинити чудо. Оно је врач сутрашњице. Питао сам се малочас, потиштен у радњи: Ко ће спасти дете? Е па спашће се само. Дете неће прихватити тешко наследство наше беде. Имаће довољно снажне руке да се брани. Ето шта се осећа у ваздуху. Ослушни Харуси...” (Kosri 2009: 67-68).

За све те убоге маргиналце суштина живота је знати подносити и трпету своју судбином додељену калварију и живети са њом, али уз трачак наивног оптимизма који и сам Косри дели са својим ликовима.

„Живети значи за мене победити. Победити сада и заувек варварске моћи због којих деца света ходају босонога по прљавштини, од које мушкарци овога народа просе на улици или раде робовски посао од кога немају ни за парче хлеба дневно“ (Kosri 2009: 114).

После овако бриљантних, веристичких описа карактеристичних делова родног града и његових добро одабраних, типичних представника – сиротих, одбачених и понижених, али гордых, испрених и сналажљивих људи: просјака, џепароша, уличних продаваца свега и свачега, занатлија, чистача улица, сиромашних песника, проститутки, слепаца, луталица..., има ли уопште смисла постављати питање чији је Албер Косри писац? Он је и француски и египатски и арапски писац. Надасве, Албер Косри је „становник књижевности“ јер у свом романескном и приповедачком опус обрађује суштинске проблеме живота, јер су теме прича и романа везане за драму људског постојања и опстанка, за срећу и несрећу, за немање и имање, за наду и веру у бољу будућност... универзалне,

јер он својим целокупним литерарним опусом антиципира свако време и сваки кутак земљиног шара. Албер Косри припада групи повлаштених особа којима је „намењена улога да ткају везе, да изглађују неспоразуме, да уразумљују једне, смирују друге, да ублажавају потешкоће, измирују... Њихова вокација је да буду споне, мостови, посредници између различитих заједница, различитих култура“ (Maluf 2003: 7-8).

Анђелка Митровић

Литература

- Albahari, David. „Jevrejska književnost, jevrejski pisac“. *Teret*. (Beograd: LIR BG : Forum pisaca, 2004) 73-84.
- Božović, Rade. „Književnosti islamskog kruga: Arapska književnost – Nova arapska književnost (19. i 20. v.)“. *Povjest svjetske književnosti 1*. Svetozar Petrović (urednik). (Zagreb: Mladosti, 1982) 127-152.
- Duraković, Esad. „Halil Džubran“. Halil Džubran, *Mirisni plodovi duše*. (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske: Kršćanska sadašnjost, 1987) 74-84.
- Đukanović, Marija. „Književnosti islamskog kruga: Arapska književnost – Preislamska i rana islamska književnost“. *Povjest svjetske književnosti 1*. Svetozar Petrović (urednik). (Zagreb: Mladosti, 1982) 99-127.
- Gabrijeli, Francesco. *Istorija arapske književnosti*. Sarajevo: Svjetlost, 1985.
- Haywood, John. *Modern Araic Literature 1800-1970*. London: Lund Humphries, 1971.
- Kosri, Alber. *Boje prljavštine*. Beograd: Geopoetika, 2006.
- Kosri, Alber. *Ljudi koje je Bog zaboravio*. Beograd: Geopoetika, 2009.
- Kosri, Alber. *Siroti i gordi*. Beograd: Geopoetika, 2007.
- Maluf, Amin. *Ubilački identitet*. Beograd: Paideia, 2003.
- Popović, Tanja. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art, 2007.

- Tanasković, Darko. „Književnost nearapskog jezičkog izraza u arapskom svetu“. *Golub koji nije postao ptica*. (Beograd: Čigoja štampa, 2012) 274-452.
- Камера д'Афлито, Изабела. Савремена арапска књижевност. Београд: Завод за уџбенике, 2012.
- Кампанини, Масимо. Историја Средњег истока (1798-2006). Београд: Clio, 2011.
- Наср, С. В. Р. „Европски колонијализам и настанак модерних муслиманских држава“. *Оксфордска историја ислама*, Џон Л. Еспозито (прир.). (Београд: Clio, 2002) 583-642.
- Уакнин, Мирјана. „Песник и анархиста : Албер Косри, француски писац, песник и анархиста“ / *Политика Онлине*, 5. 3. 2008.
- Уакнин, Мирјана. „Смрт песника са Нила“ *Политика*, СХ, 34011 (16. 7. 2008а), 16.